

REVIEWARTIKEL:

**RELIGIEUZE CONGREGATIES,
KATHOLIEKE BEWEGING EN MAATSCHAPPIJTHEORIE**

Bemerkingen bij Joos van Vughts 'Broeders in de katholieke beweging'

Raf Vanderstraeten

In de lage landen zijn na W.O.II de thema's van zuilvorming, verzuiling en ontzuiling een belangrijk aandachtspunt geworden en gebleven voor de sociologie. Dat onderzoek heeft in sterke mate het gezicht van de discipline in belendende wetenschappelijke werkvelen bepaald. Historische studies over onderwijs, gezondheidszorg, werkgevers- en werknemersorganisaties, vrijetijdsbesteding en sportbeoefening, etc. doen alle, en quasi-vanzelfsprekend, een beroep op het verzuilingsparadigma. Er zijn weinig andere sociologische begrippen die net als 'zuil' tot het vocabularium van iedere sociale of humane wetenschapper uit Nederland of België zijn gaan behoren.

Met de export van de terminologie lijkt evenwel geen verbreiding van de harde kern van dit sociologisch denkkader naar andere 'verzuilingsonderzoekers' gepaard te zijn gegaan. Met reden wordt over de *lip-service* ten aanzien van sociologisch verzuilingsonderzoek geklaagd. Omgekeerd beklagen historici zich echter net zo vaak - en overigens niet alleen in het kader van verzuilingsonderzoek (cf. de kritieken op historisch argumenterende auteurs als Weber, Elias of Luhmann) - over de geringe aandacht van sociologen voor (divergerende) historische 'feiten'. De focus op theorievorming en verklarende bewijsvoering gaan volgens hen ten koste van precisie en oog voor historische detailbevindingen. Ondanks een aantal expliciete pogingen tot dialoog (vgl. Billiet, 1988) ligt een gezamenlijk onderzoeksproject van sociologen en historici ook in verband met zuilvorming niet in het verschiet.

Die situatie mag niet uit het oog doen verliezen dat over de grenzen van de vakgebieden heen in beide richtingen stimulantia zijn blijven uitgaan. In dat licht is de recente, historische studie over religieuze congregaties van Joos van Vught opmerkenswaard. Van Vught analyseert in zijn *Broeders in de katholieke beweging* de algemene ontwikkeling van vijf Nederlandse congregaties van broeders en fraters, gedurende de periode 1840-1970. Maatschappijtheorie in het algemeen en verzuilingsonderzoek in het bijzonder dienen als achtergrond om het wedervaren -opkomst, groei en neergang- van die religieuze instellingen te duiden en te verklaren.

Door die werkwijze is van Vugts studie naast een 'historisch' onderzoek over de kerk en enkele van haar instellingen ook een 'sociologische' studie over de vormgeving en inhoudelijke opvulling van de katholieke zuil.

Het opzet van deze bespreking kan kort worden samengevat: n.a.v. van Vugts studie tracht ik een aantal bemerkingen te formuleren betreffende congregatie- en verzuilingsonderzoek. Allereerst ga ik op de positie en de evolutie van 19de-eeuwse congregaties in. In het tweede punt wordt van Vugts verklaringsprocédé uit de doeken gedaan en worden zijn belangrijkste interpretaties vermeld. Doorheen beide punten tracht ik -op grond van eigen onderzoeksmateriaal over Belgische zustercongregaties- de verklaringskracht van dit schema te toetsen. In het derde punt volgt, aan de hand van beschikbaar theoretisch-sociologisch onderzoek, een poging om het verklaringsschema verder te verruimen. Vooruitgrijpend op de conclusie van de bespreking kan nu reeds worden geformuleerd dat zuilvorming en verzuiling wel de weg bereiden voor en vorm krijgen door de werkzaamheden van religieuze congregaties, maar dat scheidslijnen in de moderne maatschappij niet in de eerste plaats tussen de zuilen lopen. De verbinding tussen de algemene ontwikkeling van religieuze congregaties en maatschappijtheorie dient daarom historisch en sociologisch anders te worden gelegd.

1. RELIGIEUZE CONGREGATIES

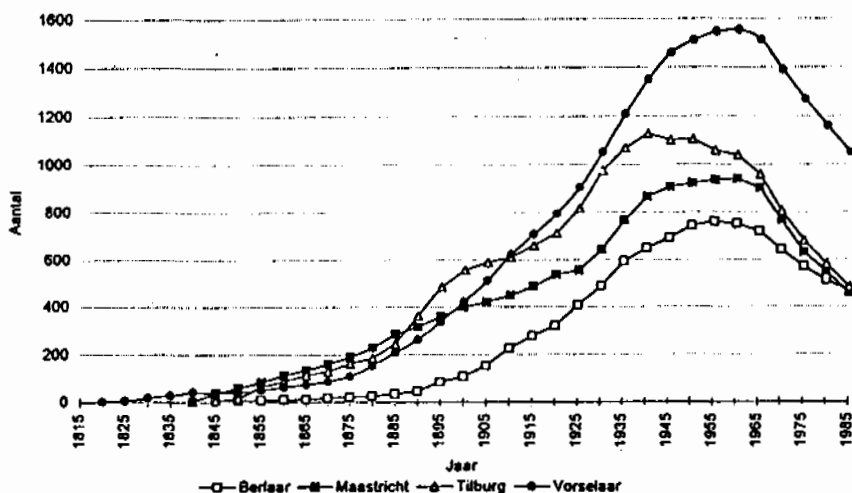
De congregaties die van Vugt bestudeert zijn, vanuit kerkrechtelijk standpunt gezien, congregaties van leken, dit wil zeggen: kloostergemeenschappen van niet-priesters. Over de hele wereld bestaan er vele honderden van dergelijke congregaties, zowel van mannen (broeders of fraters) als van vrouwen (zusters). De meeste werden vrij recent, in de 19de eeuw, opgericht. In tegenstelling tot de traditierijke contemplatieve kloostergemeenschappen of bedelordes poogden de nieuwkomers de 'zelfheiliging' van de leden met actief engagement 'in de wereld' te verbinden. Ze zetten zich in voor onderwijs, voor armenzorg, voor de opvoeding van wezen, vondelingen en verwaarloosde kinderen, voor ziekenverpleging en voor de verzorging van gezinnen of ouden van dagen. Meestal specialiseerden individuele congregaties zich na verloop van tijd in de richting van één of twee van deze apostolische activiteiten. De vijf broedercongregaties die van Vugt onder de loep neemt, hebben zich vooral toegelegd op het inrichten van scholen en het onderwijzen van kinderen. Het zijn de congregaties van Huijbergen, Utrecht, Maastricht, Oudenbosch en Tilburg (hierna: de HUMOT-congregaties), die ook van Vugts doctoraatsonderzoek financierden.

Vooraleer in te gaan op het patroon van opkomst, groei en neergang van de HUMOT-congregaties, is het -met het oog op algemene ontwikkelingspatronen- van belang een onderscheid te maken tussen de evolutie van het aantal stichtingen van kloostergemeenschappen en de evolutie van het aantal leden van deze congregaties. Beide evoluties vallen geenszins samen. In Frankrijk valt het einde van het 'stichtingentijdperk' (rond 1880) zelfs samen met de hoogdagen van het aantal kloosterlingen (bijv. meer dan 130 000 vrouwelijke religieuzen). "Tel est bien le paradoxe. Le temps des fondations se clôt. Celui des congrégations est, lui, à son apogée" (Langlois, 1984: 632). De evolutie van het kloosterleven in Wallonië lijkt dezelfde weg te hebben afgelegd (Wynants, 1983). In Vlaanderen en Nederland treedt -afgaande op de gegevens die nu voorhanden zijn- het hoogtepunt van de congregaties (totaal aantal kloosterlingen) zowat een halve eeuw later in, rond het

midden van de 20ste eeuw (Tihon, 1976: 32-35; van Vugt, 1994: 100). Nieuwe stichtingen waren echter reeds op het einde van de 19de eeuw eerder uitzondering dan regel. Het gros van de thans nog bestaande kloostergemeenschappen in Nederland en België dateert uit het tweede en derde kwartaal van de 19de eeuw.

Van Vugt raakt het thema van de stichtingen wel kort aan, maar zijn studie gaat vooral over 'le temps des congrégations'. Voor hem staan het 'hoe en waarom' van de evolutie van de werkzaamheden van de broedercongregaties centraal. Tegen de achtergrond van het internationale karakter van stichtingen-rage en *take-off* van congregaties, rijst anderzijds de vraag in welke mate de evolutie van het aantal kloosterlingen in de HUMOT-congregaties correspondeert met die van specifieke andere kloostergemeenschappen. Op grond van gegevens die ik verzameld heb, ligt minstens de conclusie voor de hand dat periodes van opgang en crisis niet tot de Nederlandse broedercongregaties beperkt blijven. Tussen mannen- en vrouwencongregaties én tussen Nederland en Vlaanderen vallen, als men de evolutie van de ledenaantallen van enkele grote congregaties (1) onder de loep neemt, relatief gezien geen markante verschillen te noteren (zie figuur 1).

Figuur 1. Evolutie van de ledenaantallen van religieuze congregaties

2. IN DE KATHOLIEKE BEWEGING

Ten aanzien van de duidelijke en haast stereotype fasen van opkomst, groei en inkrimping duikt natuurlijk de vraag op naar een verklaring. De piste die van Vugt daartoe in zijn studie inslaat, werd al ten dele gebaad in historisch-vergelijkend onderzoek over zuilvorming en verzuiling. Van Vugt verbindt de groei en de neergang van lekencongregaties met resp. de katholieke bewegingen (katholicisme, socialisme, liberalisme) na de Tweede Wereldoorlog. Op die manier betreft hij 'le temps des congrégations' bij de opbouw, ordening en integratie van de moderne maatschappij, die rond 1800 ontstaat (na de opheffing van de standen, de afschaffing van de gilden, de laïcisering, enz.). Congregaties stonden de katholieke beweging bij de creatie van een eigen zuil terzijde. Anderzijds verliezen, volgens dezelfde redenering, de congregaties én de klassieke ideologische bewegingen -de zogenoemde "coryfeeën van het bindend vermogen van de primaire moderniteit" (Hellemans, 1990: 255)- hun wervings- en overtuigingskracht op het moment dat de postmoderne maatschappij zijn intrede doet. Andere meer individu-gerichte structuren nemen dan de bovenhand. "De congregaties hebben de katholieke beweging geholpen voet aan de grond te krijgen in de moderne samenleving en uiteindelijk binnen die samenleving een veilige katholieke subcultuur tot stand te brengen. Na de Tweede Wereldoorlog heeft de katholieke beweging aan kracht verloren en is de katholieke subcultuur opgelost in de consumptiemaatschappij" aldus van Vugt (1994: 349). Hoe schuift de auteur de ontwikkeling van de religieuze congregaties en van de katholieke zuil precies in elkander?

2.1 Opkomst

Historici situeren de wortels van de katholieke zuil rond de voorlaatste eeuwwisseling (vgl. Lamberts, 1988: 84 e.v.). Wat op dat moment een zuiver *godsdiensige* revival onder de katholieke bevolking van enkele Westeuropese landen is, wordt volgens verzuilingsonderzoekers in de tweede helft van de 19de eeuw een *maatschappelijke* massabeweging dank zij de steun van de geestelijkheid en, later, van de kerkelijke hiërarchie. De kerkelijke overheid zou voor die strategie hebben geopteerd nadat ze haar traditionele, geprivilegieerde band met de staat na de val van het *ancien régime* had zien teloorgaan én nadat een verzoenings- en concordaatpolitiek ten aanzien van nationale regeringen (bijv. tussen Napoleon en Pius VII) niet tot het herstel van de oude privileges en 'vanzelfsprekendheden' had geleid. De kerk kon niet meer rekenen op de onvoorwaardelijke steun van de politieke wereld; ze zou voortaan op haar eigen kracht moeten betrouwen. Daarom werd een toevlucht gezocht bij de gelovige bevolking: "de aloude coalitie troon-altaar maakte langzaam plaats voor een nieuwe alliantie, die tussen altaar en volk. De bevolking achter zich weten, haar van de eigen zaak overtuigen, haar op eigen houtje organiseren en mobiliseren, daar kwam het nu op aan" zo formuleert Hellemans (1990: 58). De uitbouw van een katholieke beweging kwam vooraan op de dagorde. En daardoor begon tegelijk, met en tegen andere interpretatiekaders, een strijd om de moderniteit, om culturele hegemonie, om de (alleen-)geldigheid van een bepaalde definitie van de werkelijkheid. Binnen de (ultramontaans georiënteerde) katholieke beweging bleef men van het herstel van de

maatschappelijke invloed die de kerk en het geloof vóór de Franse revolutie hadden bezeten, het herstel van de maatschappelijke orde en overzichtelijkheid verwachten. In de lijn van dat maatschappelijk traditionalisme, kreeg het (Verlichtings-)probleem van het pauperisme binnen de katholieke beweging heel wat *conservatieve* aandacht. Een oude traditie van christelijke caritas werd opnieuw tot leven gewekt. Priesters, religieuzen en katholieke burgers raakten ervan overtuigd dat zij een christelijke (maar geen emancipatorische) plicht te vervullen hadden ten opzichte van de arme en misdeelde medemens. Er ontstonden parochiale initiatieven in de sfeer van devotionele praktijken, armenzorg, jeugdwerk en volksonderwijs, enz., bedoeld om trouwe gelovigen in hun verknochtheid aan de kerk te bevestigen én de lauwe of marginale parochianen opnieuw bij het parochiële leven te betrekken. De clerus bood tegelijk ruimte aan het initiatief van de stichters en stichteressen van de vele nieuwe congregaties die aan de sociale activiteiten van de beweging vorm zouden kunnen geven. Broeders en zusters werden de 'sainte milice' van de kerkelijke hiërarchie. Enigszins anders (dan van Vugt) geformuleerd, kan men stellen dat in de 19de eeuw sociaal een werkterrein wordt gecreëerd en gelegitimeerd voor/door de katholieke beweging. Daarbij groeit consensus over de noden en behoeften van de (katholieke) bevolking en over de wijze waarop die noden gelenigd dienen te worden. De nieuwe, nog kleinschalige congregaties kunnen dan gedijen en appreciatie verdienen dank zij de 'goede werken' die ze verrichten.

2.2 Groei

In het licht van de vermelde conflicten tussen kerk en staat ligt het voor de hand dat de zeggenschap over het volksonderwijs (dat in de 19de eeuw zijn opgang kent) een strijdpunt wordt voor de katholieke beweging. De zogenaamde schoolkwestie is gedurende vele decennia herhaaldelijk vooraan op de politieke agenda geraakt. Aanvankelijk werd die schoolkwestie vooral gekenmerkt door lokale conflicten die de geest en/of de personele bezetting van de openbare scholen tot inzet hadden (2). Nationaal gezien nam de bevolking noch in (Zuid-)Nederland, noch in België, aanstoot aan het openbaar onderwijs. De openbare scholen droegen immers doorgaans een katholieke stempel. In België had de eerste wet op het lager onderwijs (1842) de clerus zelfs een algemeen toezichtsrecht op het onderwijs verleend en vormden godsdienst en christelijke zedenleer het middelpunt van het onderwijsprogramma.

Die zeggenschap van de clerus was de vrijzinnige liberalen al vanaf het midden van de 19de eeuw een doorn in het oog. De lagere-onderwijswetten van 1878 (in Nederland) en 1879 (in België), die door liberale regeringen werden geredigeerd, poogden daarom de impact van de geestelijkheid en de speelruimte van de gemeentelijke autoriteiten te verminderen. Beide wetten kenden evenwel vooral averechtse effecten. In Nederland werden in de schoolstrijd katholieken en orthodoxe protestanten in elkaars armen gedreven. In België leidde de 'loi de malheur' tot een mobilisatie van alle katholieken in een conflict "aux allures de guerre religieuse" (Lory, 1985: 731). Leke-onderwijzers werden door de geestelijkheid met aandrang aangemaand om uit de gemeentescholen ontslag te nemen en zich ten dienste te stellen van het vrij onderwijs. Bovenal werd echter voor de uitbouw van een eigen zuil een beroep gedaan op de nieuwe kloostergemeenschappen. Tal van congregaties (van paters/broeders en zusters) zetten hun personeel en bloc in in (nieuwe) scholen

en pensionaten. Ze werden de verpersoonlijking van de zorg van de kerk voor haar bevolking.

De voorkeur binnen de katholieke beweging voor religieuzen had deels godsdienstige, deels wereldlijke motieven. Hoewel broeders en zusters zoals eerder gezegd leken zijn, gelden ze in de kerkelijke traditie als 'verbeterde' leken: door hun leefwijze wijden ze zich beter aan God dan de 'echte' leken. In de kerk wordt dienovereenkomstig geoordeeld dat religieuzen -omwille van het voorbeeld dat zij jonge mensen door hun gelovige leefwijze voorhouden- geschikt zijn om kinderen naar een godsdienstig leven te leiden. Een volmaakter persoon kan 'het goede' in iemand anders sterker tot spreken brengen. Langs de andere kant waren religieuzen voor de schoolbesturen goedkoper (gelofte van armoede) en boden congregaties doorgaans betere garanties inzake continuïteit van de werkzaamheden. Niet zelden konden schoolbesturen twee religieuzen voor de prijs van één 'echte' leke-leerkracht in dienst nemen. De rol van vrouwelijke religieuzen in het meisjesonderwijs mag overigens van extra groot belang worden geacht, omdat vrouwelijke leke-leerkrachten bij hun huwelijk op grond van celibaatsclausules verplicht ontslag moesten nemen.

Volgens van Vugt heeft de inschakeling in de schoolstrijd vier belangrijke consequenties voor de congregaties gehad: expansie, concentratie op onderwijs, uitbreiding van de doelgroep en verbetering van de interne opleiding.

- Allereerst zijn de HUMOT-congregaties (maar dat geldt mutatis mutandis voor alle grootgeworden congregaties) door de opbouw van een katholieke zuil boven hun lokale, bescheiden niveau uitgetild. Er ontstond terzelfdertijd een nieuw organisatiepatroon: een moederhuis, waarin het bestuur zetelt dat de scepter zwaait over een aantal onderhorige huizen of succursalen in steden of dorpen waar de congregaties scholen of instellingen heeft.
- Opvoeding en onderwijs werden de kernactiviteiten van de congregaties. In hun beginperiode namen de HUMOT-congregaties nog allerlei werkzaamheden op zich: godsdienstonderwijs, de verzorging en opvoeding van wezen, verwaarloosde of gehandicapte kinderen, jeugdwerk en zelfs ziekenverpleging. Het onderwijs toonde zich echter de groeisector bij uitstek. Op den duur kregen de andere werkzaamheden daardoor eerder een marginale plaats, al bleven diverse (zuster-)congregaties zich op onderwijs én ziekenverpleging toeleggen.
- De concentratie op onderwijs bracht een uitbreiding van de doelgroep mee. Terwijl aanvankelijk het engagement met de armen doorwoog, werd al snel ook op de meer begoede bevolking gemikt (met pensionaten of burgerscholen bijv.). Van belang was natuurlijk dat betalende leerlingen de financiële positie van de congregatie ten goede kwamen. Maar ook de idee van sociaal gemengde scholen (in de context van standensamenwerking) speelde een belangrijke rol. Uiteindelijk zijn de congregaties onderwijs voor alle lagen van de bevolking gaan verzorgen.
- De vierde consequentie betreft de verbetering van het opleidingsniveau van de religieuzen. Doordat overheidsfinanciering van onderwijs verbonden werd met het bezit van diploma's en akten, werden de congregaties genoodzaakt hun interne opleiding en het professionele niveau van hun leden te verbeteren. Ze hebben daar evenwel niet echt snel werk van gemaakt. Op een moment dat quasi alle leke-leerkrachten over een bevoegdheidsbewijs beschikten (rond 1900), was in de meeste congregaties nog maar een fractie gediplomeerd.

2.3 Neergang

Na de verkiezingsoverwinning van de Belgische katholieken in 1884 en van het 'monsterverbond' van Nederlandse katholieken en protestanten in 1889 konden wetten door het parlement worden gelooft die substantiële geldelijke middelen voor het bijzonder onderwijs voorzagen (3). Daarmee was in beide landen de schoolkwestie nog niet beslecht, maar achteraf kan men wel vaststellen dat door deze wetgeving definitief koers werd gezet in de richting van een financiële gelijkstelling van bijzonder en openbaar onderwijs. Het confessionele onderwijs kon zich daardoor jarenlang sterk uitbreiden en zijn kwaliteit verbeteren. Er werd een katholiek onderwijsnet uitgebouwd dat reikte van de kleuterschool tot de universiteit. Overlegorganen en overkoepelende structuren verzorgden de onderlinge coördinatie en tekenden algemene beleidslijnen uit.

"Is de inspanning van de katholieke beweging dus met succes bekroond?" zo vraagt van Vugt. "Uiterlijk was het succes volmaakt, maar er school een adder onder het gras. De overheidssubsidie voor het bijzonder onderwijs is de katholieke beweging op den duur opgebroken. De overheid verplichtte zich een onderwijstype te financieren dat juist onafhankelijk wilde zijn van de overheid. Het gevolg was dat de overheid steeds meer invloed kreeg op de inrichting van dat onderwijs. ... Zelfs het katholiek onderwijs is de kerk dus uit handen gegleden, ondanks (of dankzij?) de gunstige financiële en politieke omstandigheden die in Nederland heersten" aldus van Vugt (1994: 42-44). Het verlies van een eigen karakter, van belangrijke distinctieve kenmerken heeft volgens van Vugt van katholieke scholen enkel nog in naam *katholieke* scholen gemaakt. Op dezelfde manier zou de katholieke beweging opgelost zijn geraakt in haar omgeving. Katholieke beweging en congregaties verloren hun wervingskracht doordat hun maatschappijproject hun (omdat alles zo goed ging) uit handen glipte.

Dat congregaties helemaal uit de tijd zijn, wil van Vugt evenwel niet gezegd hebben. Tot besluit van zijn werk roept hij een aantal nieuwe noden (in de kerk, in de wereld) in herinnering, waarrond zijns inziens op bescheiden schaal door of vanuit religieuze gemeenschappen kan blijven gewerkt worden. Sociologisch gezien kan die oproep geïnterpreteerd worden als een poging tot herhaling van het scenario dat tot het ontstaan van de 19de-eeuwse congregaties heeft geleid (sociaal gedefinieerde en gelegitimeerde behoeften, die nieuwe zekerheden kunnen bieden en waarop nieuwe structuren kunnen gebouwd worden). Welke lessen uit de geschiedenis kunnen getrokken worden, hangt echter ook af van de deugdelijkheid van het theoretische interpretatiekader.

3. KERK EN SAMENLEVING

De argumentatie van van Vugt betreffende opkomst en groei van de congregaties is overtuigend. In vergelijking met het gros van het al bestaande wetenschappelijke onderzoek (de vele gedenkschriften helemaal daargelaten) heeft deze analyse vele verdiensten. Niet in het minst omdat de auteur meer dan enkel wettelijke maatregelen (die de activiteit van congregaties zouden faciliteren dan wel belemmeren) ter verklaring inroept van 'le temps des congrégations'. Andere gegevens lieten zich bovendien, zoals kort aangeduid, naadloos inpassen in de interpretatiekaders. Toch doen enkele indicatoren m.i. twijfels rijzen omtrent de rol van de katholieke

beweging als milieu van de congregaties en als primair ordeningskader binnen de moderne maatschappij. Op de eerste plaats bieden gegevens die van Vugt zelf aanreikt, daartoe aanleiding. Aan de andere kant valt er m.i. uit theoretisch-sociologisch onderzoek meer te vernemen in verband met de relatie kerk-samenleving en het wel en wee van actieve congregaties dan het door van Vugt gemobiliseerde begrippenapparaat mogelijk maakt. Mijn bedenkingen komen er samengevat op neer dat van Vugts analyse historisch en sociologisch nog onvoldoende ver reikt.

3.1 Verklarend kader?

Dat het ontstaan van de moderne samenleving met wezenlijke veranderingen in het *opvoedingsgebeuren* gepaard gaat, is welbekend. Nadat de gedachte zich had doorgezet dat opvoeding in de eerste plaats op school (en niet langer: alleen in het gezin) moest plaatsvinden, raakte in de loop van de 19de eeuw het schoolbezoek veralgemeend en ten slotte verplicht (als laatste van alle westerse landen in 1902 in Nederland en in 1914 in België). Voortaan werd via leerprogramma's op het leven in de maatschappij voorbereid. Pedagogische systematiek verkreeg de bovenhand. Godsdienst verloor geleidelijk haar aloude toonzettende betekenis in de opvoeding (vgl. Vanderstraeten, 1995: 77-100 en 89-92). Dat is, kort geschetst, een evolutie die ook van Vugt onderkent en die hem tot een vergaande relativisering van de betekenis van de schoolstrijd leidt. In het geheel van de ontwikkeling naar een autonoom opvoedingssysteem heeft "de Nederlandse schoolstrijd hoogstens de status van een voetnoot" aldus van Vugt (1994: 34). Zoals hierboven al uiteengezet, fungeert de schoolstrijd in van Vugts analysekader aan de andere kant echter precies als de gangmaker van de expansie van de congregaties en van de katholieke beweging. Maar als die 'gangmaker', in een ruimer ontwikkelingsperspectief gevat, geen of nauwelijks betekenis heeft, is er dan wel voldoende reden om precies en enkel daaraan de analyse vast te haken?

Bij van Vugts presentatie van het jaarlijks aantal *roepingen* of intredingen bij de HUMOT-congregaties stoot men op een tweede vraagteken bij de gepresenteerde interpretatie. Uit de cijfers over roepingen blijkt dat na een periode van langzame groei tussen ca. 1880 en ca. 1890 een versnelling van de instroom voorkomt. Op het einde van deze periode ligt het gemiddeld aantal intredingen zowat driemaal zo hoog als rond 1870. In de jaren '90 wordt die stijging echter gevolgd door een markante daling (een halvering in minder dan 10 jaar tijd). Na de eeuwwisseling herstellen de intredecijfers zich weer, waarna een steeds snellere groei begint die tot in het midden van de jaren '30 aanhoudt. Van de verschillende onderstellingen die van Vugt (naast het katholiek reveil) oppert om de opleving in de jaren '80 te kunnen verklaren, wordt in het boek enkel de hypothese weerhouden dat de uitbreiding van het aantal broederscholen in de voorafgaande decennia eindelijk zou hebben gaan renderen in de vorm van roepingen onder de leerlingen. Zoals de auteur zelf opmerkt laat echter ook die onderstelling "de vraag onbeantwoord waarom het jaarlijks aantal intredingen na 1890 weer zakte. Kortom, een duidelijke oorzaak voor de ontwikkelingen aan het eind van de negentiende eeuw kan hier niet worden aangewezen" (1994: 101). Als men inderdaad daartoe moet besluiten, krijgt het perspectief van een katholieke én congregationale beweging natuurlijk weer klappen.

Wellicht valt de voorgaande bemerking met ad hoc hypothesen te ondervangen, zonder dat de harde kern van het verklaringsschema moet worden in vraag gesteld

(bijv. via een verwijzing naar de sociale kwestie en de doorbraak van het socialisme of door te onderstellen dat de kinderen die door de schoolstrijd werden getroffen, minder geneigd waren om als jongvolwassenen in te treden). Anderzijds blijft de vraag of men bij een 'voetnoot' in de geschiedenis kan blijven staan, dan wel de gebeurtenissen moet opzoeken die tot dergelijke noot aanleiding gaven.

3.2 Beroep en roeping

Een verruiming van de horizon lijkt mij realiseerbaar door -met oog voor de tijd die aan het katholiek reveil van de 19de eeuw voorafgaat- de globale *evolutie* in de relatie tussen religie (christendom) en maatschappelijke structuren mee in ogenschouw te nemen. Van Vugts focus op de periode 1840-1970 is enkel op het eerste zicht vanzelfsprekend. Hij verantwoordt zijn toespitsing met het argument dat Nederland in het begin van de 19de eeuw slechts één communiteit kende (broeders-penitenten van de franciscaanse Derde Orde) met in 1806 welgeteld twee leden (p.69). Stichtingen-rage en 'temps des congrégations' vertrokken zo gezien inderdaad praktisch vanaf een nulpunt. Anderzijds bestonden er vanaf de eerste eeuwen na Christus religieuze gemeenschappen. Niet alle kloostergemeenschappen waren bovendien in Europa na de Franse revolutie verdwenen. Hun erfenis (o.a. in de vorm van kloosterregels) bleef present; evenals de theologische interpretaties van hun rol en betekenis in de kerk en in de wereld, etc. Willens nillens dienden de nieuwe, 19de-eeuwse congregaties zich tegen die achtergrond te profileren. Waarom, zo kan men van Vugt vragen, dan niet meer historisch-sociologisch geargumenteed? Waarom worden de werkzaamheden van actieve congregaties niet gesitueerd tegen de (uit de vroege middeleeuwen stammende) traditie van kloostergemeenschappen om middels hun leefwijze uitdrukking te geven aan de christelijke waarden en oriëntaties? Waarom worden de apostolaatswerken niet gezien als een welbepaalde, historische concretisering van het aloude streven naar de 'institutionalisering' (Parsons) van christelijke waarden?

Uit de onderzoeksperspectieven die door deze invalshoek gewonnen kunnen worden, o.a. voor vergelijkend onderzoek naar kloostergemeenschappen (doorheen de tijd of uit verschillende godsdienstige tradities), wil ik hier één element naar voren halen. Het betreft de impact van reformatie en contrareformatie op het areaal van religieus legitimeerbare werkzaamheden. Mijns inziens kan langs deze weg ook ander licht worden geworpen op bepaalde structurele veranderingen tijdens de groeifase van congregaties, die in het werk van van Vugt worden toegeschreven aan de inschakeling in de katholieke beweging.

In de sociologie wordt met de protestantse reformatie klassiek de opheffing verbonden van het fundamentele onderscheid tussen religieus (in de katholieke zin) en 'werelds' leven. Van de zijde van de mens bekeken werd in het protestantisme vooral de directe individuele relatie tot God, het persoonlijk *geloof*, van tel. Dat geloof was geen functie van bepaalde rituele of semi-magische praktijken, en zelfs niet van 'discipline' (tenzij in de meest algemene zin van leven volgens christelijke principes). Precies daardoor leek vooral het katholiek-religieuze leven zijn uitzonderlijke betekenis te verliezen. Aansluitend bij Max Weber kan men echter argumenteren dat de belangrijkste verandering niet lag bij het elimineren van de godsdienstige legitimatie van het *kloosterleven*, maar wel bij het op godsdienstige gronden rechtvaardigen van wereldse beroepen. In 'beroep' weerklinkt, luidens Weber, sedert Luther de gedachte van een door God gestelde opgave, van een

godelijke 'roeping'. "Es kommt also in dem Begriff »Beruf« jenes Zentraldogma aller protestantischen Denominationen zum Ausdruck, welches ... als das einzige Mittel, Gott wohlgefällig zu leben, nicht eine Überbietung der inner-weltlichen Sittlichkeit durch mönchische Askese, sondern ausschließlich die Erfüllung der innerweltlichen Pflichten kennt, wie sie sich aus der Lebensstellung des einzelnen ergeben, die dadurch eben sein »Beruf« wird" (Weber, 1988 [1920]: 69) (4). Als de 'gewone' man/vrouw -als lid van de kerk- een rechtstreekse relatie met God onderhield, en gerechtvaardigd werd door dit geloof, werd zijn gehele persoon gerechtvaardigd, inclusief het leven dat hij/zij dagelijks leidde. De keerzijde was de eliminatie van de (religieuze) superioriteit van kloosterleven en kloosterlingen.

Binnen het katholicisme bleef het onderscheid tussen religieus en werelds leven verder bewaard. Van Vugt besteedt er (terecht) veel aandacht aan: het verklaart de rol die religieuzen (ten koste van 'echte' leken) in de uitbouw van de katholieke zuil hebben kunnen spelen (zie p.51, p.162, p.186-187, p.220). Toch valt niet uit het oog te verliezen dat met de contrareformatie de katholieke instelling ten opzichte van de wereld eveneens wijzigde. Vooral de Sociëteit van Jesu, opgericht in 1540, bracht een bijzondere combinatie van religieus leven en pastorale plichten tot stand. Nooit voorheen hadden katholieke religieuzen zich op deze manier met wereldse activiteiten (apostolaat, onderwijs, wetenschappelijk onderzoek) gemoeid. "Their life [dat van de jezuiten] has little in common with that of the older monastic orders... They go out into the world, to influence it and christianise it by direct contact" (Goddijn, 1960: 436). Daarmee werd het pad geëffend dat naderhand ook door religieuze congregaties kon worden ingeslagen. Maar een uitbreiding naar alle beroepsvelden bleek (omwille van het onderscheid tussen religieus en werelds leven) nooit mogelijk. Actieve congregaties hebben zich op een beperkt domein toegelegd: op traditionele christelijke 'goede werken', op caritas. Dat verklaart mede de alomtegenwoordigheid van religieuzen in het onderwijs tussen ca. 1850 en 1950.

Tegelijk werpt het katholieke onderscheid tussen roeping en beroep, religieus en werelds leven, ook licht op de jarenlange ondervertegenwoordiging van religieuzen binnen de groep van bevoegde (gediplomeerde) leerkrachten. Het doel van opvoeding en onderwijs werd in de katholieke kerk -analoog aan het kloosterleven- gedacht als het streven naar volmaaktheid (*imitatio Christi*); beide bleven 'une oeuvre', waartoe religieuzen op grond van hun leefwijze 'van nature' bevoegd waren (vgl. p.155-156). Pedagogische opleidingen zouden hier het verschil niet maken. Slechts wettelijke maatregelen en financiële moeilijkheden op het eind van de 19de eeuw konden de kerk ertoe bewegen het geweer van schouder te veranderen en de interne opleiding van religieuzen uit te bouwen. Maar dat is, ook in de HUMOT-congregaties, niet zonder problemen gegaan. Tussen droom en daad staan inderdaad wetten in de weg en praktische bezwaren.

3.3 Maatschappelijke differentiatie

Een tweede alternatieve onderzoekspiste die ik kort wil aanduiden betreft de functie van de katholieke beweging (als milieu van de congregaties) in de *moderne* maatschappij. Volgens de interpretatie waarop van Vugt een beroep doet, hebben de ideologische bewegingen en de zuilen rond 1800, na de teloorgang van het 'hemels baldakijn' (Berger), de socio-culturele integratie kunnen herstellen en verder verzekeren. Ze boden aan hun leden houvast; ze gaven hun leven richting; ze

begeleiden hen van de wieg tot het graf. Precies de ontzuiling wordt in dat verlengde gezien als de oorzaak van 'de nieuwe onoverzichtelijkheid' (Habermas).

Mij gaat het er niet om de zingevende rol van zuilen en ideologische bewegingen ter discussie te stellen. Wel lijkt mij de hypothese betwistbaar dat de katholieke beweging en haar ideologische pendanten vanaf de 19de eeuw als hoofdactoren het maatschappelijk veld schikten en opdeelden (vgl. Laermans, 1992: 227-228). Alleen al het gegeven dat de vergaande ontzuiling na W.O.II niet gepaard is gegaan met ingrijpende structurele veranderingen leidt tot overtuigende argumenten tegen deze hypothese. Ook het onvermogen om met behulp van zuil/zuilvorming/ontzuiling een adequate theoretische beschrijving te leveren van de 'nieuwe' naoorlogse maatschappij is een teken aan de wand. Verzuilingsonderzoekers moeten een toevlucht zoeken tot een hopeloze juxtapositie van termen: van Vugt spreekt van "de moderne, pluralistische, materialistische en geseculariseerde samenleving" (p.251) of ook van "de consumptiemaatschappij" (p.349). Maar als -zoals ik wil staande houden- de maatschappelijke differentiatie niet primair langsheen zuilen of ideologische bewegingen loopt, hoe dan wel? Wat houdt dat in voor verzuilings- en congregatiestudies?

Aansluitend bij het inmiddels wat meer bekend geraakte werk van N. Luhmann kan worden betoogd dat in de moderne samenleving functionele differentiatie de primaire basis is voor maatschappelijke *systeemvorming*. Rondom de voornaamste maatschappelijke functies (en niet: ideologiën) kristalliseren zich autonome deelsystemen uit: wetenschap (kennisproductie), politiek (algemeen-bindende beslissingen), recht, onderwijs, kunst, godsdienst, etc. Omwille van hun specifieke functies zijn deze subsystemen onderling ongelijk, wat uitsluit van een gesegmenteerde moderne samenleving te gewagen. Maar anders dan in een primair door rang- of standendifferentiatie gekenmerkte maatschappij ontstaat er ook geen globale hiërarchie tussen de deelsystemen. Geen enkel maatschappelijk systeem is a priori belangrijker dan (één van) de andere. Functionele differentiatie gaat in die zin terzelfdertijd hand in hand met maatschappelijke gelijkwaardigheid van de subsystemen.

In het licht van dat (te) kort geschetste perspectief loont het de moeite nader te onderzoeken of (en in hoeverre) zuilvorming en verzuiling begrepen kunnen worden als een conservatieve reactie op de zich in de 19de eeuw steeds duidelijker aftekenende functionele differentiatie. Dobbelaere heeft in deze context van pogingen tot segmentaire differentiatie binnenin een primair op grond van functies verdeelde samenleving gesproken. Binnen de zuil zou de suprematie van de ideologie (in casu: de katholieke godsdienst) kunnen gehandhaafd blijven of hersteld worden en zouden dus de onvermijdelijk laïciserende gevolgen van functionele differentiatie worden tegengewerkt: "men bouwde lokaal een katholiek net uit, m.a.w. men segregeerde er de katholieke 'gemeenschap' van de rest. Op die manier hoopte men haar te beschermen tegen de laïcisering en een a- of anti-religieuze ideologie. De katholieke organisaties waren bijgevolg dijken die opgericht werden om de katholieke kudde af te schermen en de secularisatie van de katholieke kudde te voorkomen" (1988: 25). Voor de hier beoogde analyse zouden evenwel, sterker dan Dobbelaere doet, de maatschappijstructurele veranderingen moeten worden belicht. M.i. verwijst de argumentatie die Dobbelaere ontwikkelt in de eerste plaats naar de 'angst voor laïcisering' als handelingsmotief. Maar hoe gaat een katholieke beweging (en hoe gaan katholieke wetenschappers) om met een autonome wetenschap, die besluit nog enkel als waarheid te accepteren wat ze zelf heeft onderzocht en waar (of niet

onwaar) heeft bevonden, en niet langer bronnen of autoriteiten wil volgen die reeds vooraf weten wat waar is? Hoe wordt met een pedagogische theorie omgegaan die niet meer van aangeboren ideeën vertrekt, maar het kind als een onbeschreven blad (*tabula rasa*) aanschouwt, dat voor inwerkingen van buiten ontvankelijk is en tot volwassenheid moet worden opgevoed? Langsheen deze en gelijkaardige vragen kan ook het in het vorig punt aangeraakte thema van institutionalisering van christelijke waarden uitgewerkt worden voor de moderne maatschappij.

In het verlengde van deze optiek kan m.i. ook het thema van de ontzuiling worden aangepakt. Het uitgangspunt daarvoor werd al vermeld: niettegenstaande alle debatten over postmodernisme werden de fundamentele maatschappelijke structuren na 1960 niet omgegooid. De naoorlogse periode kenmerkt zich integendeel door de verdere ontplooiing van de functiesystemen, op grond van hun eigen logica. In de mate dat deze functiesystemen wederzijds bepaalde prestaties leveren, geldt daardoor dat zij zich moeten schikken naar de normen, noden en geplogenheden van de 'partners'. "Wie die Leistung zu erfolgen hat, richtet sich ... nach Erfordernissen und Auffassungen der Umwelt" zo formuleert Luhmann (1982: 265). Precies dat gegeven kan een verklaring opleveren voor het verlies van identiteit van de zuilen of de daadwerkelijke ontzuiling. Die voorwaarde ontnemt de helpende hand immers zijn specifiek religieus karakter. De vraag waarin dat eigenlijk het 'specifiek-katholieke' van opvoedings- of ziekenhulp ligt, leidt bij alle verantwoordelijke instanties (waaronder de religieuze congregaties) tot vertwijfeling. Onderwijs, wetenschap, hulpverlening, ... zetten de initiatieven die vanuit een religieuze invalshoek worden ondernomen naar hun hand.

Met deze bemerkingen heb ik me relatief ver gewaagd van het werk van van Vugt. De bedoeling was zeer beknopt enkele onderzoeksperspectieven te schetsen, die historisch en sociologisch onderzoek over verzuiling naar enigszins ander vaarwater zouden kunnen leiden. Vooral theoretische diepgang leek mij daarvoor te moeten worden opgezocht. En in die vaargeulen is ook voor congregatiestudies ruim plaats (5).

VOETNOTEN

- (1) Om de grafiek niet te overladen heb ik uit de HUMOT-congregaties exemplarisch Maastricht en Tilburg gekozen. Voor Vlaanderen werd, eveneens op exemplarische gronden, voor de congregaties van Berlaar en Vorselaar gekozen. Cijfergegevens van andere instituten wijken niet noemenswaardig af. Voor de vier congregaties van figuur 1 werden de leden die in de missie-stichtingen uit de inheemse bevolking werden gerekruteerd, buiten beschouwing gelaten.
- (2) In Nederland spreekt men van openbaar en bijzonder onderwijs; katholieke scholen horen er tot het bijzonder onderwijs. In België wordt onderverdeeld in officieel en vrij (katholiek) onderwijs. Aansluitend bij van Vugts studie over Nederlandse broedercongregaties wordt ook hier de Nederlandse terminologie gehanteerd, behalve op die plaatsen waar alleen het Belgisch onderwijsbestel ter sprake komt.

- (3) In België werd in 1884 eerst, langsheen een vergaande decentralisering, de gemeentelijke financiering van het confessioneel onderwijs hersteld; 'gesubsidieerde vrijheid' voor het katholiek onderwijs volgde in 1895 toen de lager-onderwijswet van 1884 werd aangevuld.
- (4) En dat leidt, zeker in de ascetische tak van het protestantisme, tot de exploitatie van de mogelijkheden die de samenleving biedt, precies om deze samenleving te veranderen in de richting van conformiteit met de religieuze idealen. 'Der Geist des Kapitalismus' (Weber) of de 'modernisering' (Parsons) van de economische produktie zijn ervan het bekende gevolg.
- (5) Voorwaarde is wel dat wetenschappelijke autonomie gegarandeerd wordt. In een studie over een religieuze congregatie die ik op het KADOC heb afgewerkt, zijn bij herhaling op instigatie van de directeur van KADOC in het manuscript wijzigingen aangebracht omdat bepaalde formuleringen of onderzoekspistes voor de opdrachtgevers "niet konden".

BIBLIOGRAFIE

- BILLIET, J. (1988), *Tussen bescherming en verovering. Sociologen en historici over zuilvorming*. Leuven: Universitaire Pers.
- DOBBELAERE, K. (1988), *Het 'volk-Gods' de mist in? Over de kerk in België*. Leuven: Acco.
- GODDIJN, H.P.M. (1960), 'The sociology of religious orders and congregations'. *Social compass*, 7, 431-447.
- LAERMANS, R. (1992), *In de greep van "de moderne tijd". Modernisering en verzuiling. Evoluties binnen de ACW-vormingsorganisaties*. Leuven: Garant.
- LANGLOIS, C. (1985), *Le catholicisme au féminin. Les congrégations françaises à supérieure générale au XIXe siècle*. Parijs: Cerf.
- LORY, J. (1985), 'La résistance des catholiques belges à la 'loi de malheur', 1879-1884', *Revue du Nord*, 67, 729-747.
- LUHMANN, N. (1982), *Funktion der Religion*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- PARSONS, T. (1963), 'Christianity and modern industrial society', pp. 33-70. In: TIRYAKIAN, E.A. (ed.), *Sociological theory, values, and sociocultural change. Essays in honor of Pitirim A. Sorokin*. New York: Free Press.
- TIHON, A. (1976), 'Les religieuses en Belgique du XVIIIe au XXe siècle. Approche statistique'. *Revue belge d'Histoire contemporaine*, 7, 1-54.
- VANDERSTRAETEN, R. (1995), *Leren voor het leven. Opvoeding en onderwijs als maatschappelijk deelsysteem*. Leuven: Garant.
- VAN VUGT, J. (1994), *Broeders in de katholieke beweging. De werkzaamheden van vijf Nederlandse onderwijscongregaties van broeders en fraters, 1840-1970*. Nijmegen: KDC/KSC.
- WEBER, M. (1988), *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*. Tübingen: Mohr.
- WYNANTS, P. (1984), *Les Soeurs de la Providence de Champion et leurs écoles (1833-1914)*. Namur: Presses Universitaires de Namur.